

ХОМУТЕЦЬКА САДИБА МУРАВИЙОВИХ-АПОСТОЛІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МУЗЕЄФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Досліджуються історико-культурна цінність садиби Муравйових-Апостолів у с. Хомутець Полтавської області як маловідомої пам'ятки історії й палацово-паркової архітектури Лівобережної України та особливості, що формують передумови її життєздатності в сучасних умовах.

Ключові слова: гетьман Д. Апостол, українська садиба, декабристи, історико-культурна цінність, пам'ятка палацово-паркового будівництва, музеєфікація.

Исследуются историко-культурная ценность усадьбы Муравьевых-Апостолов в с. Хомутець Полтавской области как малоизвестного памятника истории и дворцово-парковой архитектуры Левобережной Украины и особенности, которые формируют предпосылки для ее жизнеспособности в современных условиях.

Ключевые слова: гетман Д. Апостол, украинская усадьба, декабристы, историко-культурная ценность, памятник дворцово-паркового строительства, музеификация.

Investigated the historical and cultural value of farmstead of Muravevuh-Apostolov in Homutets of the Poltava area as a not popular monument of history and court-style-park architecture of Left-bank Ukraine and feature, that form preconditions for her viability in modern terms.

Key words: a hetman D. Apostol, Ukrainian farmstead, decembrists, the historical and cultural value, monument of court-style-park building, transformation in the museum.

Садиба Муравйових-Апостолів — маловідомий зразок української садиби кінця XVIII — початку XIX ст. — розташована неподалік курортного міста Миргород у Полтавській області. Внаслідок руйнівних сил часу й знецінення об'єкта набула актуальності проблема її збереження, що ґрунтується на пошуках шляхів забезпечення життєздатності історичного середовища.

Мета статті — дослідити історико-культурну цінність Хомутецької садиби Муравйових-Апостолів та з'ясувати передумови, що формують можливості її відродження як музейно-туристичного центру.

Незважаючи на те, що архітектурна спадщина Полтавщини постійно привертала увагу істориків, науковців, любителів заглиблюватися в минувшину краю, значна частина садибних комплексів, що належали середньому дворянству та розташовувалися в малих населених пунктах, не розглянута детально. Деякі

палацово-паркові ансамблі, котрі збереглися, набули статусів пам'яток архітектури, музеїв-заповідників. Інші тривалий час залишалися невідомими і лише на початку ХХІ ст. були згадані й узяті на облік. До таких якраз і належить маєток Муравйових-Апостолів.

Хомутецька садиба як пам'ятка палацово-паркової архітектури привертала до себе увагу дослідників як у наш час, так і в ХІХ ст., але ніколи не була предметом окремого дослідження, а розглядалася в контексті палацово-паркового будівництва на Полтавщині.

У ХІХ ст. інформація стосовно власників маєтків, їх заможності та соціального стану в суспільстві містилася в краєзнавчій періодиці (журнали «Русская старина», «Киевская старина», «Столица и усадьба») [6]. Відомості про соціально-економічне та культурне життя країни друкувалися в енциклопедичних виданнях, що допомагало проаналізувати чинники формування палацово-паркових ансамблів Полтавщини [1, 7].

За радянських часів палацово-паркові комплекси Полтавщини досліджували Д. Голда [2], В. Тимофієнко [10] та В. Козюлін [4].

На сучасному етапі систематичне дослідження палацово-паркового будівництва на Полтавщині у ХVІІІ–ХІХ ст. відбито в наукових працях Л. С. Шевченко [12–14]. Історія роду Апостолів, їхніх нащадків і залишеної ними історико-культурної спадщини привертає увагу й краєзнавців [5].

Стан наукових досліджень у галузі вивчення окремих пам'яток садибного будівництва, зокрема садиби Муравйових-Апостолів, дає змогу констатувати недостатню опрацьованість цієї проблеми. Попередні дослідження стосувалися лише найвідоміших об'єктів і не мали на меті створення цілісної картини розвитку садибного комплексу, виокремлення його культурної й історичної цінності, масштаб якої формує передумови для музеєфікації пам'ятки.

Нині палацово-парковий ансамбль Муравйових-Апостолів у с. Хомутець на Полтавщині викликає значний інтерес і як витвір садово-паркового мистецтва, і як історичний об'єкт, пов'язаний з визначними історичними подіями в регіоні та з життям відомих людей, і як взірець характерної архітектури відповідного періоду. Історично садиба належить до роду Муравйових-Апостолів, що походить з відомої династії Апостолів, яка дала Україні видатних військових і політичних діячів.

Уперше представники родини Апостолів з'явилися в Хомутці після Визвольної війни українського народу 1648–54 рр., коли власником тодішнього ще хутора став хомутецький сотник, пізніше — Миргородський полковник П. Є. Апостол, який з 1659 р. був наказним гетьманом [7, с. 347].

Його син Данило Павлович Апостол (згодом — гетьман Лівобережної України) у 1689 р. одержав універсал від гетьмана Івана

Мазепи на володіння Хомутцем. Згодом цей універсал було підтверджено ще й царською грамотою (1710 р.). Хутір став родовим маєтком Апостолів, що зумовило створення тут невеликого дерев'яного палацу, навколо якого заклали парк.

У спадок Хомутець перейшов до лубенського полковника П. Д. Апостола — одного із синів Данила Апостола, який розбудував маєток [7, с. 348].

Зі щоденника Петра Даниловича відомо, що до хомутецького маєтку в 1725 р. входили житловий будинок, стайня, невелика пивоварня з котлом для пива «весом в 3 камня», пасіка, кілька ставків [5, с. 6]. Зведення в 1754 р. мурованої Троїцької церкви з дзвіницею остаточно формує український садибний комплекс, традиційний для старшинської верстви населення.

Інформацію про красивий дерев'яний палац, регулярний сад із теплищами, стайні й ставок залишив російський учений-природознавець, член Петербурзької академії наук А.-Й. Гільденштедт, який 1774 р. відвідав Хомутець у складі наукової експедиції [9, с. 567].

Останнім власником маєтку з роду Апостолів був правнук Д. Апостола Михайло Данилович — секунд-майор, полковник Ямбурзького кирасирського полку. Саме за період його володіння тут було побудовано новий палац зі стилістичними елементами пізнього бароко та раннього класицизму, розширено парк. Розвиток садиби відповідав тодішній історико-культурній ситуації, коли в другій половині XVIII ст. збагатіла колишня козацька старшина, зрівняна в правах із російським дворянством, починає задовольняти свої вимоги щодо архітектурних уподобань будівництвом розкішних садиб, орієнтованих на петербурзьку знать.

Чіткість і лаконічність, симетрія у вирішенні всієї території садиби в Хомутці відповідають ранньокласицистичним засадам, але разом з тим у ній зберігаються декоративні, суто пластичні мотиви та прийоми бароко: прямокутні башти флігелів, барочні фронтони, що декорують вікна мансардного поверху, декор інтер'єрів палацу [10, с. 28].

Михайло Данилович був останнім прямим нащадком по чоловічій лінії роду Апостолів, з його смертю роду не стало. Прізвище Апостолів у 1801 р. отримав Іван Матвійович Муравйов — син М. А. Муравйова та О. П. Апостол (його мати вийшла заміж усупереч бажанню свого батька й втратила зв'язок із родиною) [1, с. 194]. Але бездітний Михайло Данилович, щоб зберегти прізвище Апостол, визнав родича й просив царя дозволити передати його нащадкові Д. Апостола по жіночій лінії.

На початку XIX ст. господарем хомутецького маєтку став І. М. Муравйов-Апостол (1770–1851) — російський письменник-просвітител, перекладач, історик і дипломат, академік Росій-

ської Академії наук [6, с. 88]. Після відставки 1806 р. він переїхав у Хомутець, де впорядковував родовий маєток.

Фахівці зазначають, що за зразок він узяв композицію двору –курдонеру, характерну для садибно-палацової архітектури доби класицизму й поширену в європейській культурі XVII — початку XIX ст., а в Росії — з початку XVIII ст. [14, с. 213].

«Курдонер» перекладається з французької як «почесний двір». Його особливостями були П-подібна форма палацу (до центральної дерев'яної двоповерхової частини Іван Муравйов-Апостол добував муровані флігелі, які з'єднували з нею напівкруглими переходами) й просвітчаста огорожа. Над своєрідним ганком, що оздоблював центральний вхід, на рівні другого поверху було влаштовано терасу-балкон, на яку був вихід з парадної зали, а зі сторони паркового фасаду — терасу-лоджію, з якої сходами можна було вийти до ставу. У центрі вхідної башти палацу встановлено родинний герб Муравйових-Апостолів [9, с. 568].

Парк складався з двох частин — англійської і французької. Перша являла собою природний ліс із прокладеними стежками. Друга була рукотворною, де росли липи, граби, берези, черешчаті дуби, серед яких облаштовано паркові алеї. У зелені парків і стояв палац.

Став, який розділяв паркові зони і на який виходила палацова тераса, був створений штучно. Наповнювали його з річки, рівень якої був вищим від рівня ставу, через прокладений рівчак. Дно штучної водойми виклали блакитною глиною, і над прозорою, що здавалася бірюзовою, водою піднімалися три штучні острівці, які з'єднувалися місточками [2, с. 239].

Вів до маєтку головний в'їзд, що проходив від села через місток над річкою Хомутець центральною алеєю парку до парадного двору — курдонеру перед палацом.

До складу садибного комплексу входили не лише головні будівлі маєтку (палац із флігелями й баштами, Троїцька церква), а й службові (контора управителя, житловий будинок садівника, каретний сарай, стайні, корівник, склади) та паркові споруди (оранжерея, теплиці, башта, альтанка, мости) [12, с. 37]. Архітектурні об'єкти гармонійно поєднувалися між собою та природним довкіллям, ансамбль у цілому проектувався з неабияким мистецьким смаком.

Зважаючи на те, що після закінчення служби Іван Матвійович оселився в Хомутецькому маєтку, де займався наукою та літературою, маєток стає значним культурним центром того часу. Це дворянське гніздо славилася своєю бібліотекою з класичними творами вітчизняної та світової літератури; до неї, зокрема, входили рідкісні видання: 59 альбомів «Опису Єгипту» (1820 р.), два великі альбоми з мідними гравюрами, які зображували краєвиди

Італії, острова Сицилії, розкопки Геркуланума [11, с. 23]. Там же були зібрані й багаторічні комплекти російських та іноземних журналів, що регулярно надходили в Хомутець.

Картинна галерея власника маєтку налічувала багато творів західноєвропейського образотворчого та декоративного мистецтва, портретну галерею свого роду, збірку античних і середньовічних старожитностей з Ольвії та Криму [11, с. 23].

У його стінах прогресивне дворянство обговорювало політичні питання, історичні події, майбутнє держави. Хомутецька садиба стала одним з центрів декабристського руху в Україні.

Сини І. М. Муравйова-Апостола від першого шлюбу — Матвій, Сергій та Іполит — були членами таємних організацій, що після повстань у грудні 1825 й у січні 1826 рр. стали називатися декабристськими. У 1824-25 рр. брати Муравйови-Апостоли, декабристи П. Пестель, М. Лорер, М. Бестужев-Рюмін, М. Лунін та інші приїздили до маєтку на свої таємні збори [8, с. 9].

Вони виступили проти самодержавства й були покарані. Сергія в числі п'яťох керівників повстання декабристів повісили за вироком суду, Матвій відбув 30 років заслання в Сибіру, Іполит став самогубцем — застрелився при арешті. Вбитий горем батько на честь своїх синів посадив три дуби в парку, які зрослися корінням і збереглися понині [8, с. 12].

Після розгрому повстання й трагедії, яка спіткала родину, батькові синів-декабристів було заборонено жити в Росії. Іван Матвійович головним чином жив у Відні та Флоренції, до рідного маєтку повернувся лише в 1840-х рр. Хомутецька садиба залишилася молодшому синові від другого шлюбу Василеві Івановичу Муравйову-Апостолу [1, с. 194].

Після смерті Василя, який не мав дітей (не залишили нащадків і три старші сини), садиба перейшла у володіння його вихованці, а після заміжжя в 1884 р. — її чоловікові С. К. Гартінгу [9, с. 569]. Нащадки Апостолів зберегли традиції попередників. На території садиби розташована мурована Троїцька церква з дзвіницею; у 1883 р. було освячено Покровську дерев'яну церкву з дзвіницею, при якій функціонували бібліотека й жіноча школа грамоти. У 1884 р. в будинку, спорудженому на кошти поміщиці Муравйової-Апостол-Гартінг, було відкрито земську школу. З 1891 р. також тут діяла земська лікарня [5, с. 24].

Повстанські віяння початку ХХ ст. не пройшли й повз Хомутець. З 1901 р. тут створюється революційний гурток, а в грудні 1905 р. невдоволені селяни здійснили напад на маєток Гартінга. Для придушення бунту довелося викликати урядові війська, а найактивніші учасники заворушення були кинуті до в'язниці [5, с. 25].

Після проголошення в Хомутці радянської влади в січні 1918 р. маєток було націоналізовано й пограбовано. Через два роки в селі засновується перше колективне господарство «Червона нива» ТСОЗ «Колосок». На базі поміщицького маєтку створено прокатний пункт допомоги селянам сільськогосподарськими машинами, худобою, насінням.

З 1920 р. в колишньому палаці відкриваються одна з перших в Україні агропрофшкіл з 3-річним терміном навчання, потім технікум свинарства, перетворений у 1933 р. на ветеринарно-зоотехнічний, який існує й донині [9, с. 569].

За радянських часів історичну цінність маєтку вбачали в тому, що тут був центр декабристського руху. Так, у 1975 р. на честь 150-річчя повстання декабристів в одному з приміщень палацу було відкрито кімнату-музей, де містилася частина експозиції Хомутецького історичного музею, присвячена декабристам. Тут демонструвалися книжки, чорнильниця, стінний годинник та інші речі з пограбованого маєтку Муравйових-Апостолів, які вдалося зібрати в середині ХХ ст. [5, с. 26]. На стіні будинку прикріпили меморіальні дошки. Вже на початку ХХІ ст. музей занепав і був закритий.

Але в цей період не визнавалася цілісність садибного комплексу як пам'ятки палацово-паркового будівництва. Підтвердженням стало розмежування комплексу на два види пам'яток: у 60-х рр. ХХ ст. садибний парк визнано пам'яткою садово-паркового мистецтва, у той час як палацу в грудні 1970 р. надали статусу пам'ятки історії [9, с. 569].

З роками для технікуму звели сучасніше приміщення. Непотрібна відтепер будівля палацу залишилася стояти пустою. На сьогодні увесь парк, як і будівля палацу, перебуває у віданні Хомутецького ветеринарно-зоотехнічного технікуму. Сучасний період кінця ХХ — початку ХХІ ст., внаслідок зміни суспільно-політичних і соціально-економічних умов призвів до втрати утилітарного значення садибного комплексу та його занепаду.

Старовинний парк площею 77 га давно потребує професійного оновлення. Дерев, посаджених наприкінці ХVІІІ — початку ХІХ ст., майже не лишилося, росте самосів. Прикрасою парку залишається міцний потрійний дуб, посаджений І. М. Муравйовим-Апостолом на честь трьох синів-декабристів. Столітній дуб є живим нагадуванням про родину й історичну драму.

Будівля палацу, незважаючи на її занедбаність, і досі вражає своїм архітектурним вирішенням. Це кам'яна, потинькована, двоповерхова споруда. Головний вхід палацу підкреслює вежа зі складним дахом. Парадний двір утворюють бічні флігелі з кутовими вежами та мансардним поверхом.

В інтер'єрі ще збереглася ліпнина у вигляді родових гербів та розеток, розписи стель у кімнатах і шедевр дерев'яного зодчества — дубова стеля в залі.

Усе це робить споруду оригінальним зразком садибної архітектури України XVIII — початку XIX ст.

Дослідження історико-культурної цінності садиби Муравйових-Апостолів засвідчує її особливе місце серед надбань дворянсько-садибного будівництва в Україні. Вона зберігає пам'ять славетного роду Апостолів і навіть у занедбаному стані демонструє облаштування життя представників козацької старшини. Розшарування населення Полтавщини на різні соціальні верстви, спричинене політичними змінами у XVIII-XIX ст., зумовило виникнення різних типів садибних утворень, у першу чергу палацово-паркових ансамблів дворянської верстви населення, до яких і належить Хомуцька пам'ятка. Зважаючи на те, що в Україні збереглося небагато маєтків козацької старшини, можна говорити про значущість садибного комплексу Апостолів у контексті дослідження основ українства та відродження національної культури.

На початку XIX ст. Хомуцька садиба стала місцем зустрічі декабристів. У кімнатах палацу велися суперечки про потреби народу, про волю, про справедливість, які на той час були прогресивними. Пам'ятає цей будинок горе батька, який отримав сумну звістку, й практично кінець старовинного роду Апостолів, а за ним і Муравйових-Апостолів.

Небезпека руйнування палацово-паркового комплексу, втрати важливої культурно-історичної спадщини потребує організації для історичного середовища життєздатних умов перетворенням його на об'єкт екскурсійного відвідування (тобто його музеєфікація). Можливості музеєфікації пам'ятки підкріплені фактором вигідного місця розташування — поряд із широковідомим Миргородським курортом.

Музеєфікаційні процеси здатні вдихнути нове життя в старовинний садибний комплекс та якомога ефективніше використати закладений у ньому історико-культурний потенціал. Приспособлення пам'ятки до умов музейного показу супроводжується поглибленням історико-архітектурних знань, створенням цілісної картини її розвитку, популяризацією садибного комплексу, що сприятиме відродженню естетичної свідомості місцевого населення, підвищенню його духовності та загальної культури.

Значна цінність садиби Муравйових-Апостолів як витвору садово-паркового мистецтва, як історичного об'єкта, пов'язаного з життям відомих людей, як взірця ранньокласицистичної архітектури забезпечує її інтенсивне долучення до музейно-туристичного простору України, що зумовлює практичну доцільність досліджень у цьому напрямі.

Список літератури

1. Брокгауз Ф. А. Муравйов-Апостол / Ф. А. Блокгауз, И. А. Ефрон // Энциклопедический словарь. — СПб : Типо-литография И. А. Ефрона, 1897. — Том XX. — С. 194.
2. Голда Д. М. Дендрологічна пам'ятка — лісопарк «Хомутець» на Полтавщині / Д. М. Голда // Матеріали III з'їзду українського ботанічного товариства. — К. : Наук. думка, 1965. — С. 239.
3. Горенко Л. І. Дворянсько-поміщицьке середовище Полтавщини кінця XVIII — першої половини XIX ст. : історико-культурологічні виміри / Л. І. Горенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, 2009. — № 2. — С. 28–33.
4. Козюлин В. В. Композиционные приемы в архитектуре второй половины XVIII и начала XIX вв. (на примерах усадебных комплексов Левобережной Украины) : дис ... канд. арх-ры / В. В. Козюлин. — К., 1954. — С. 42.
5. Кострубін Л. М. Муравйови-Апостоли вдома й на чужині / Л. М. Кострубін. — Полтава : Оріяна-Полтава, 2004. — 34 с.
6. Кубасов И. Иван Матвеевич Муравьев-Апостол, автор «Писем из Москвы в Нижний Новгород» / И. Кубасов // Русская старина. — 1902. — Т. 112, октябрь. — С. 87–104.
7. Малороссийский родословник : В 4 т. — К. : Типография товарищества Г. Л. Фронцкевича и К., 1908. — Т.1. — 518 с.
8. Медведська Л. О. Декабристи на Полтавщині / Л. О. Медведська. — Х., 1960. — 62 с.
9. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1992. — 1024 с.
10. Тимофієнко В. І. Українська садибна архітектура другої половини XVIII — першої третини XIX ст. / В. І. Тимофієнко, В. Ю. Єрошев. — К. : НДІТІАМ, 1993. — 44 с.
11. Ханко В. М. Меценати і колекціонери на Миргородщині / В. М. Ханко // Квартал. — 2000. — № 21 (46). — С. 23.
12. Шевченко Л. С. Дворянське гніздо Муравйових-Апостолів на Полтавщині / Л. С. Шевченко // Полтава: архітектура, історія, мистецтво. Матеріали II наукової конференції «Вайнгортівські читання», грудень 2003 р. — Полтава, 2003. — С. 3–39.
13. Шевченко Л. С. Історичні передумови розвитку палацово-паркового будівництва на Полтавщині у XVIII–XIX ст. / Л. С. Шевченко // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2002. — №1. — С. 39–41.
14. Шевченко Л. С. Палацово-паркове будівництво на Полтавщині у XVIII–XIX ст.: історіографічний аспект / Л. С. Шевченко // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. — К. : НАОМА, 2001. — Вип.8. — С. 211–217.

Надійшла до редколегії 01.03.2012 р.